

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 25, autumn/winter 2022

The Binary Reflection of Mirza Kuchak Khan Jangali in the Mirror of Modern Poetry of Iran

Rahman Zare¹
Gholamreza Kafi²

1. Introduction

Persian poetry has experienced one of its most critical political eras in the contemporary history and the representation of positive and negative images of political figures is among the most significant achievements of the modern poetry. In this regard, Mirza Kuchak Khan Jangali is of particular importance, since he started a movement called The Jungle Movement and there are two distinct attitudes regarding him in a way that he's been described either as a saint or bandit and rebel. The present research seeks to study the different attitudes regarding this political figure in the poetry of three distinct eras including Qajar era, Pahlavi era and Islamic Revolution era. The findings indicate that in most of the works, he has been depicted as a patriot, liberal, justice seeker, saint and martyr. However, the works influenced by political atmosphere, factional likes and dislikes and also inspired by foreign infiltrators described him negatively. Among many poets composing poetry regarding this movement, we can refer to Ismail Dehghan and Jafar Kushabadi as poets of Jungle movement.

¹.Corresponding Author: Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Language and Literature, University of Shiraz, Shiraz, Iran, Email: Rahman.zare7@gmail.com

².Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Language and Literature, University of Shiraz, Shiraz, Iran, Email: ghkafi@shirazu.ac.ir

Date of Admission: 25/07/2020

Date of Acceptance: 16/05/2021

2. Methodology

Sustainability literature has been and is one of the most effective literary genres in reflecting the political and cultural conditions prevailing in society in different eras. Literature that has risen to oppression to achieve the ideal of justice and to revolt against the tyrannical rulers to restore the rights of nations.

"This literature; "It encourages the struggle against and resistance to anti-liberation currents and ensures the liberation, growth and prosperity of human societies." (Shukri, 1987: 11)

One of the periods of Iranian sustainability literature is the period that covers from the constitutional movement to the era of the Islamic Revolution. Nowadays, we are witnessing the emergence of popular movements in the corners of the country, which are mostly based on the two axes of xenophobia and the struggle against internal tyranny and oppression of the rulers.

3. Discussion

One of the most important popular movements after the Constitution until the Islamic Revolution is the Jungle Movement, which took place in the northern regions of the country from 1293 to 1300. This seven-year movement has a special literature, especially in the field of Persian and Gilaki poetry. In this study, we intend to examine the personality of its leader in the poetry of today.

4. Conclusion

Achieving this research shows us that the first character of the Jungle Movement, namely Mirzakoochak Khan, was quite popular and of course religious, except in terms of both the amount of poetry and the value of Mirza, the third period of the Islamic Revolution with periods. The former is very. It is different and the poetry of the forest in the Pahlavi period is small or at least less presented. Although Mirza is no different from the period of the revolution.

Keywords: Jungle movement, Mirza Kuchak Khan, Modern poetry, Jafar Kushabadi.

References

Alipour, Mustafa. 1993). *From the small river mouth*. Tehran: Surah Mehr. [in Persian]

- Anonymous. (1983). *The green anthem of the poplars*. Rasht: General Office of Islamic Guidance of Guilan. [in Persian]
- Anonymous. (1984). *The sun is shining on the roof. Poetry book in mourning and praise of Mirza Kuchak Khan Jangali*. Rasht: General Office of Islamic Guidance of Guilan. [in Persian]
- Arinepour, Y. (2008). *From Saba to Nima*. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Asgharnia, M. (2011). *Green song of liberation: Mourning poems of contemporary poets about Mirza Kuchak Khan*. Tehran: Hazareh Qoqnous. [in Persian]
- Bahar, M. (1988). *Poetry divan of Bahar*. Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Basiri, M. (1998). In explanation of some questions about the basics of resistance literature. *Resistance Letter (Proceedings of the First Resistance Literature Congress)*. University of Kerman, June 2005. [in Persian]
- Dehghan, I. (1951). *Divan of Ismaeil Dehghan*. Rasht: Zarbafi Publications.
- Enayat, (n.d.). *Jungle hero*. Tehran: Aref Publications. [in Persian]
- Erfanpour, M. (2017). *Spectacular*. Tehran: Adab city. [in Persian]
- Fakhraee, I. (1978). *Sardar Jangal* (9th ed.). Tehran: Javidan Publications. [in Persian]
- Goharin, K. (2012). *Collection of poems by Khosrow Golsorkhi*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Herati, S. (2010). *From the green sky*. Tehran: Islamic Propaganda Organization, Arts Center. [in Persian]
- Hosseini, A. (n.d.). *Book of the garden of eden. Complete works of Nasim-e Shomal*. Hosseini Publications. [in Persian]
- Hosseini, S. H. (2005). *In unison with Ishmael's throat* (2nd ed.). Tehran: Sura. [in Persian]
- Isania, R. (2006). Imam and resistance literature. *Matin Journal of Research*, 30, 121-144. [in Persian]
- Jangali, M. I. (1978). *Jungle uprising. Notes of Mirza Ismail Jangali Mirza Kuchak Khan's nephew with introduction by Ismail Raine* (2nd ed.). Tehran: Javidan Publications. [in Persian]
- Kafi, Gh. (2002). *Hand on fire*. Shiraz: Navid. [in Persian]
- Khatibi, M. (2008). *Weapons poetry figures*. Tehran: Creation. [in Persian]
- Kooshabadi, J. (1978). *Kouchak Khan*. Tehran: Nile. [in Persian]

- Mirza Nejad Movahed, H. (2018). *Jungle newspaper 1335*. Rasht: Farhang Iliia Publications. [in Persian]
- Moradi, M. (2014). *Serial songs*. Marvdasht: Smell of Rain: Lantern Writers Cultural and Artistic Institute. [in Persian]
- Moradi, M. (2017). *Two alleys to Nima. An introduction to the flow of poetry of the constitutional era*. Shiraz: Rakhshid. [in Persian]
- Mousavi, S. (1979). *Complementary history of the forest*. Rasht: Haghghat. [in Persian]
- Nouri, N. (2006). *The first congress of Iranian writers*. Tehran: Ostoureh. [in Persian]
- Salehi, B. (2003). *Sardar of Shaghayegh tribe: Memorial of Mirza Kuchak Khan Jangali*. Tehran: Islamic Thought Foundation. [in Persian]
- Sangari, M. (2010). *Holy Defense literature*. Tehran: Foundation for the Preservation of Relics and the Publication of the Values of Sacred Defense. [in Persian]
- Shafiee Kadkani, M. (2011). *With lights and mirrors. The roots of the evolution of contemporary Iranian poetry*. Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Shams Langroudi, M. (2005). *Analytical history of new poetry*. Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]
- Shekarsari, H. (2005). *Illuminated lights*. Tehran: Hezareh Qoqnous. [in Persian]
- Shiri, Ali Asghar. (2012). *In the mother tongue*. Tehran: Adab city. [in Persian]
- Shukri, Gh. (1987). *Literature of resistance* (M. Rouhani, Trans.). Tehran: New Publishing. [in Persian]
- Torabi, Z., & Emami, S. (2004). Resistance literature on the red bird's gaze and flight. *Culture and Art of Poetry*, 39, 25-30. [in Persian]
- Vaghetalab, J. (2002). *Smoke oh angels of God*. Rasht: Haghshenas. [in Persian]
- Zarian, R. (2013). *Bluer than the sky*. Tehran: Ordibehesht Media Art Publications. [in Persian]

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و پنجم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

بازتاب دوگانه چهره میرزا کوچک خان جنگلی در آینه شعر معاصر ایران

(علمی - پژوهشی)

رحمان زارع^۱

غلامرضا کافی^۲

چکیده

شعر فارسی یکی از سیاسی ترین دوران خود را در روزگار معاصر تجربه کرده است و فرامود شخصیت های سیاسی مثبت یا منفی از مهم ترین دست مایه های شعر این عهد به حساب می آید. در این میان میرزا کوچک خان جنگلی از اهمیت ویژه ای برخوردار است؛ چرا که به او و جنبشی که تحت عنوان نهضت جنگل به راه انداخت، نگاه دوگانه ای شده است؛ تا آنجا که او را از مقام معصوم و قدیس تا دزد و راهزن و یاغی توصیف کرده اند. اینک مقاله حاضر، نگاه به این شخصیت سیاسی را در شعر سه دوره مجزا، یعنی عهد قاجار، دوره پهلوی و عصر انقلاب اسلامی بررسی کرده است. یافته ها نشان می دهد که بیشتر آثار، نگاه مثبت از قبیل وطن پرست، آزادی خواه، عدالت طلب، قدیس و شهید به او دارند؛ اما در مواردی که احتمالاً تحت تاثیر فضای سیاسی و حب و بغض های حزبی و بر پایه القائات نفوذی های اجنبی پدید آمده اند، او را با تعبیر منفی توصیف کرده اند. از میان شاعران بسیاری که درباره این جریان شعر سروده اند، اسماعیل دهقان و جعفر کوش آبادی را می توان شاعر نهضت جنگل نامید.

واژه های کلیدی: نهضت جنگل، میرزا کوچک خان، شعر معاصر، جعفر کوش آبادی

^۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول: Rahman.zare@gmail.com)

^۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: ghkafi@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹-۰۵-۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰-۰۲-۲۶

۱- مقدمه

ادبیات پایداری یکی از موثرترین گونه‌های ادبی در بازتاب شرایط سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه در دوران مختلف بوده و هست. ادبیاتی که برای رسیدن به آرمان عدالت، بر ظلم و جور خروشیده و برای احیای حقوق ملت‌ها بر حاکمان ظالم شوریده است.

«این ادبیات؛ به مبارزه در مقابل جریان‌های ضد آزادی و ایستادگی در برابر آنان تشویق می‌کند و متضمن رهایی، رشد و بالندگی جوامع انسانی است.» (شکری، ۱۳۶۶: ۱۱)

یکی از دوره‌های ادبیات پایداری ایران دوره‌ای است که از جنبش مشروطه تا عهد انقلاب اسلامی را در بر می‌گیرد. در این روزگار شاهد بروز جنبش‌های مردمی در گوشه کنار کشور هستیم که بیشتر بر دو محور بیگانه ستیزی و مبارزه با استبداد داخلی و ظلم حاکمان دایر هستند.

۱-۱- بیان مسئله

یکی از جنبش‌های مردمی مهم پس از مشروطه تا انقلاب اسلامی، نهضت جنگل است که از سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ خورشیدی در مناطق شمالی کشور به وقوع پیوسته است. این نهضت هفت ساله دارای ادبیاتی خاص به ویژه در حوزه شعر فارسی و گیلکی است که در این پژوهش برآنیم شخصیت رهبرش را در شعر این روزگار بررسی کنیم.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در باره نهضت جنگل و سروده‌های شاعران و اشعار مرتبط با این نهضت کتاب‌ها و مقالات بسیاری نوشته شده است که برخی از آن‌ها به شرح زیرند:

دهقان (۱۳۳۰) فریدون دهقان پسر زنده یاد اسماعیل دهقان (شاعر نهضت جنگل) که از مبارزان نهضت و سردبیر روزنامه نهضت جنگل بوده است، در اواخر سال ۱۳۲۹ دیوان اشعار پدرش را گردآوری کرده و در اوایل سال بعد منتشر کرد. در این دیوان بسیاری از اشعار

مربوط به نهضت جنگل وجود دارد. از نکات مثبت این اثر بیان شان سرایش برخی از اشعار است که برای بررسی مسائل تاریخی کار را آسان تر می کند.

فخرایی (۱۳۴۴) به شرح کامل چگونگی شکل گیری، وقوع حوادث و اتفاقات نهضت جنگل پرداخته است. کتاب فخرایی که با توجه به حضور و نقشش در نهضت جنگل، از مهمترین اسناد تاریخی درباره این نهضت است، در طول نیم قرن گذشته ده ها بار تجدید چاپ شده است. فخرایی در این کتاب اشعار و تصنیف های بسیاری را که در زمان حیات نهضت سروده شده اند، آورده است و در بخشی از کتاب درباره شخصیت و توانایی ادبی میرزا کوچک خان نیز بحث می کند.

موسوی (۱۳۵۸) به بیان مشاهدات عینی خود از وقایع نهضت جنگل در محل زندگی اش، گوراب زرمیخ می پردازد. صفا موسوی در این کتاب نزدیک به سی صفحه شعر درباره نهضت جنگل آورده که نکته جالب توجه در این اثر وجود یک غزل و یک دوبیتی اثر طبع میرزا کوچک خان - رهبر نهضت جنگل - است و میرزا در این غزل «گمنام» تخلص کرده است.

صالحی (۱۳۸۲) سروده های پنجاه تن از شاعران معاصر درباره نهضت جنگل و شخصیت میرزا کوچک خان را گردآوری کرده است.

اصغر نیا (۱۳۹۰) مجموعه ای شامل پنجاه قطعه شعر از سی و هفت شاعر دوران پهلوی و انقلاب اسلامی در ۱۵۰ صفحه گردآوری کرده است.

زریان (۱۳۹۲) در اثر خود اشعاری از چهل و چهار شاعر دوران پهلوی و انقلاب اسلامی گردآوری کرده است که اغلب آن ها تکراری اند.

میرزا نژاد موحد (۱۳۹۶) مجموعه ای است صحافی شده به شیوه شیرازه بندی مجلات در کتابخانه ها از تمام شماره های یافته شده از روزنامه جنگل که از ۲۰ خرداد ۱۲۹۶ تا ۴ مرداد ۱۲۹۹ منتشر شده اند. این مجموعه یکی از اسناد بسیار مهم در بررسی اشعار نهضت جنگل در دوره قاجار است. روزنامه نهضت جنگل دارای ستون ادبیات بوده و بسیاری از اشعار شاعران نهضت را منتشر کرده است.

از میان این آثار که به عنوان پیشینه تحقیق ذکر شد، تعداد اندکی به شعر جنگل پرداخته اند که آن آثار نیز تنها جنگ شعر به حساب می آیند و سخن تحلیلی در آن ها کمتر یافت می شود. این موضوع اگر چه جای تاسف دارد، اما چشم اندازی تازه را برای مقاله حاضر نوید می دهد.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

نهضت جنگل با توجه به اهداف و آرمان های دینی، میهنی و اجتماعی خود یکی از مهمترین جنبش های تاریخ ایران به ویژه در دوره معاصر است که درباره آن قضاوت های متضاد می شود. گروهی آن را جنبشی تجزیه طلبانه می دانند و به تقبیحش می پردازند و بسیاری هم آن را جنبشی ملی گرایانه می شمارند و ستایش می کنند. با توجه به دخالت بیگانگان در از میان برداشتن این نهضت و همچنین قضاوت های متضاد مورخان درباره اهداف آن و برخوردهای متفاوت دولت های حاکم ایران با آن، بررسی شخصیت میرزا کوچک خان به عنوان رهبر آن نهضت می تواند گوشه ای از اهداف او و نهضتش را آشکار کند و برگگی از تاریخ ایران را شفاف نماید. همچنان که این مقاله به عنوان هدف محوری خود بر آن است تا چگونگی بازتاب چهره میرزا کوچک خان را در اشعار این دوره یک قرنه نشان دهد تا از این طریق بتواند به تاریخ و وظیفه روشنگری آن کمکی کرده باشد. بیش از هر چیز تصویر دوگانه از چهره میرزا ضرورت این مقاله را نمایان می کند.

۱-۴- روش تحقیق

روش به کار گرفته شده در این تحقیق، توصیفی و تحلیلی محتواست. نحوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه ای است و بخشی از محتوای اثر نتیجه تاملات و تعاملات شخصی پژوهشگران می باشد. برای نوشتن این پژوهش پس از گردآوری اشعار، آن ها را با توجه به زمان سرایش در سه دوره تاریخی قاجار یا به عبارت دقیق تر عهد مشروطه، روزگار پهلوی و عصر انقلاب اسلامی دسته بندی کرده ایم و سپس چهره معرفی شده میرزا کوچک را مورد بررسی و ارزیابی قرار داده ایم.

برای بحث در این موضوع، ابتدا به معرفی نهضت جنگل می‌پردازیم و سپس چگونگی معرفی رهبر این نهضت در اشعار دوره‌های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی را بررسی خواهیم کرد.

۱-۲- معرفی نهضت جنگل

نهضت جنگل هنگامی به وجود آمد که در کوران جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴م) با وجود اعلام رسمی بی‌طرفی در جنگ، کشور ما از سه جهت مورد تهاجم بیگانگان قرار گرفت. با ورود نیروهای روس به گیلان و افزایش ظلم و تجاوز آن‌ها به مردم شمال، میرزا کوچک خان (۱۳۰۰-۱۲۵۸ش) از روحانیون مبارز و مشروطه‌خواه و از فاتحان تهران، برای نجات کشور تصمیم به قیام علیه اجانب گرفت. او برای تحقق این هدف در سال ۱۲۹۳ ه.ش قیام خود را آغاز کرد. این نهضت در طول هفت سال جنگ با بیگانگان و عوامل حکومتی پیروزی‌های بسیاری به دست آورد و در سال ۱۲۹۹ خورشیدی توانست حکومت جمهوری تشکیل دهد.

نهضت جنگل در مرحله اول مبارزات خود به سبب اتحاد سران نهضت در جبهه واحدی به مبارزه پرداخت و با کوشش بسیار توانست تمام خطه گیلان را از حضور نیروهای دولتی و بیگانگان متجاوز پاک کند؛ اما در مرحله دوم به سبب بروز اختلافات داخلی تضعیف شد و سرانجام با شهادت میرزا کوچک خان در ۱۱ آذر ۱۳۰۰ ه.ش نهضت جنگل پایان یافت.

۲-۲- بررسی چهره میرزا کوچک خان در شعر دوره‌های مختلف

۲-۲-۱- دوره قاجار

با شکست نهضت مشروطه، براساس دریافت دقیق میرزا کوچک، مبنی بر دایر کردن انجمنی هر چند کوچک برای مبارزه با استبداد و استعمار، نهضت جنگل شکل گرفت و پیامد این امر، ادبیات و شعر نهضت جنگل پدید آمد و از آنجا که چند تن از رزمنده‌ها و مسئولان نهضت جنگل شاعر بودند و یا توان سرودن شعر را داشتند و گاه گاهی ابیاتی می‌سرودند و همچنین بدان سبب که بعضی از شاعران و ادیبان از هواداران نهضت جنگل بودند، اشعاری در ارتباط با قیام جنگلی‌ها سروده شد. بسیاری از این اشعار در روزنامه جنگل منتشر

می گشت. هر چند میزان سروده‌هایی که از این دوره به دست ما رسیده است چندان زیاد نیست، اما از دریچه همین اشعار هم می‌توان به تماشای چهره میرزا کوچک خان پرداخت.

- وطن خواه

در تمام اشعار این دوره نام میرزا کوچک خان فقط دوبار به صورت مستقیم آمده است که هر دو بار سخن از وطن خواهی اوست؛ واله سروده:
حضرت میرزا کوچک خان که ز همت بهر وطن راست کرده قد رسا را
(فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۶۸)

و اسماعیل دهقان سروده:

ای کوچک و طن خواه! وی راد مرد ایران!

نام تو داد زینت تاریخ حال جنگل
(دهقان، ۱۳۳۰: ۹۱)

- آزادی خواه

ساسان کی آرش، میرزا رابه سبب آزادی خواهی، الگو و سرمشق قهرمانان و مردم کشورهای شرقی معرفی می‌کند.

جنگل ستاد غیرت و آزادی و شرف زین پس ز چارسو هدف هدم و حرق شد
سردار این ستاد سرافراز جنگلی سالی وفات یافت که «سرمشق شرق» شد
(فخرایی، ۱۳۵۷: ۵۱۲)

امام جماعت لیمونجو، در نامه‌ای منظوم که فخرایی از آن با عنوان «یک نامه مهیج» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۳۲۸) یاد می‌کند، از میرزا کوچک خان می‌خواهد که زودتر اقدام کند و ریشه دشمنان دین را از بیخ برکند. او در این سروده، میرزا را با لقب «شیر» که نماد شجاعت و دلیری ست خطاب می‌کند.

خاک ایران توتیا شد زیر سم اسب دشمن تا به کی ای شیر بنمودی تو اندر بیشه مسکن
(فخرایی، ۱۳۵۷: ۳۲۸)

- گناهکار

در طول حیات نهضت جنگل برخی حوادث به وقوع پیوست که موجب بروز

اختلافات، اعتراضات و نقدهای درونی شد. مهمترین و اصلی ترین موضوع در این باره قتل حیدرخان عمو اوغلی، از سران ارشد سال های پایانی نهضت است که برخی معتقدند به دستور میرزا کوچک خان به قتل رسیده است و برخی دیگر معتقدند او پس از شهادت میرزا کوچک کشته شده است. (همان، ۴۲۲ و ۴۲۹). به هر حال موضوع به قتل رسیدن حیدرخان موجب اعتراضاتی در اشعار شاعران این دوره به میرزا کوچک خان شده است. ابوالقاسم لاهوتی در نمایشنامه ای منظوم به شرح قتل حیدرخان پرداخته است. او میرزا و سران جنگل را به سبب این قتل گناهکار می داند و می گوید حیدرخان توسط میرزا تیرباران شد و هدف میرزا این بود که رقیبی برای پادشاهی نداشته باشد.

در آن تاریخ شب هیاتی وارد به زندان شد سپس برقی بزد کبریتی و شمعی فروزان شد
به پیش اهل زندان صدر ملیون نمایان شد سخن کوتاه حیدر با رفیقان تیرباران شد
(همان، ۴۲۹ و ۴۳۰)

-دزد و راهزن

ملک الشعراى بهار در قصیده غائله گیلان ختم شدن کار جنگلی ها را از اقبال شهنشه، یعنی احمدشاه دانسته و جنگلی (میرزا کوچک خان) را دزد خوانده و جنگلی ها را ابوسفیانیان و جاهل و نابخرد نامیده است. از شواهد تاریخی پیداست که جنگلی ها بهار را به عنوان یک انسان ملی گرا و دانشمند می شناخته اند و اقدامات او را می ستوده اند تا جایی که در صفحه ششم شماره دوم سال اول روزنامه جنگل که روز یکشنبه ۲۶ شعبان سال ۱۳۳۵ هجری قمری منتشر شده، برای انتشار مجدد روزنامه نوبهار آگهی تبریک نوشته اند و آرزو کرده اند «بهار زنده باشد و نوبهار پاینده!» (میرزانژاد موحد، ۱۳۹۶: ۲۸)

با نظر به آگهی روزنامه جنگل می توان گفت که رهبران نهضت جنگل در زمان انتشار این مطلب با فعالیت های بهار موافق بوده اند و در نتیجه احتمال مخالفت بهار با این نهضت در این زمان نامعقول و ضعیف می نماید؛ اما سال ها بعد بهار در تاریخ احزاب سیاسی ایران می نویسد: «نه به جنگلی ها عقیده

داشته‌ام، نه با خیابانی همراه و هم‌سلیقه بوده‌ام و نه با قیام کلنکل محمدتقی‌خان پسیان به آن طریق موافقت داشته‌ام.» (بهار، ۱۳۷۹: ج ۱: ط)

برخی از محققان با توجه به این سخن بهار، علت مخالفت بهار با نهضت جنگل را تجزیه طلبی آنها و ضعیف شدن حکومت مرکزی به دست آنها دانسته‌اند؛ اما با مراجعه به دیوان بهار و خواندن اشعاری که او در ستایش قیام آذربایجان و در رثای شیخ محمد خیابانی، رهبر نهضت آذربایجان سروده‌است، به ویژه ترجیع‌بند «گرخون خیابانی مظلوم بجوشد/ سرتاسر ایران کفن سرخ بپوشد» (بهار، ۱۳۶۸: ۳۲۸) این سخن بهار را که با این نهضت‌ها موافق نبوده و همراهی نکرده‌است، نمی‌توان پذیرفت و باید آنها را در نتیجه تغییر شرایط و تفکرات بهار پس از حدود بیست سال و احتمالاً برای رعایت مقتضای زمانه دانست. با توجه به مطالب یاد شده پس باید گفت بین نهضت جنگل و ملک‌الشعرا بهار پس از سال ۱۳۳۵ قمری، مسئله‌ای پیش آمده که موجب جبهه گرفتن آنها علیه یکدیگر شده‌است. مسأله مهمی که در این روزگار پیش آمده موضوع قرارداد ۱۹۱۹ و ثوق‌الدوله با انگلیسی‌ها باید باشد که برخلاف حمایت بهار از این قرارداد، جنگلی‌ها با آن مخالفت شدیدی داشته‌اند. فخرایی در این باره می‌نویسد: «ملیون ایران و همه کسانی که به نیت سیاستمداران انگلیسی در زیر هر نقابی آگاهند، جدا مخالف این قرار داد شدند و سرا و علنا به مخالفت برخاستند. گفته می‌شد انگلیسی‌ها یکصد و پنجاه هزار لیره برای عقد قرارداد خرج کرده و رشوه داده‌اند که قسمت اعظمش نصیب وثوق‌الدوله و نصرت‌الدوله و صارم‌الدوله گردیده است، به افراد دست دوم مانند سید ضیاء‌الدین طباطبایی مدیر روزنامه رعد که مدافع سرسخت این قرارداد بود و ملک‌الشعرا بهار که در مدح وثوق‌الدوله و قراردادش ثناخوانی می‌نمود و هم چنین به افراد دیگر جبهه موافق حصة قابل توجهی نرسیده‌است» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۱۸۸ و ۱۸۹). به نظر می‌رسد این مسأله زمینه‌های مخالفت بهار با نهضت جنگل را به وجود آورده باشد تا جایی که او در اواخر نهضت جنگل با آنها

مخالفت ورزیده و پس از پایان کار نهضت در قصیده‌ای چهل و یک بیتی
بیش از هر کسی به میرزا کوچک خان و یارانش اهانت کرده و تهمت زده است.
بی گمان با توجه به همین قصیده می توان دریافت که جانبداری بهار از قوام
السلطنه، وی را به مخالفت با نهضت جنگل و نیز محمدتقی خان پسیان
برانگیخته است:

شد به اقبال شه شه ختم کار جنگلی	جنگل از خلخال و طارم امن شد تا انزلی
دولت دزدان جنگل سخت م ستعجل فتاد	دولت دزدی بلی با شد بدین م ستعجلی
صاحب اعظم وثوق دولت عالی ح سن	م شتھر در مُقبلی، ضرب المثل در عاقلی
تومرا خواهی که اندر نظم شخص اولم	من تو را خواهم که اندر عقل شخص اولی

۲-۲-۲- بررسی چهره میرزا کوچک خان در شعر دوره پهلوی

با روی کار آمدن حکومت پهلوی شرایط برای بازماندگان نهضت جنگل
بسیار دشوار شد. با شرایط اجتماعی خفقان آلودی که رضاشاه ایجاد کرد
شاعران جرات و امکان پرداختن به موضوعاتی چون قیام جنگل را نداشتند و
حتی اگر شعری سروده می شد به سبب برخورد شدید اجازه چاپ و انتشار پیدا
نمی کرد. حکومت رضاخان می کوشید با سانسور و تبلیغات منفی، چهره سران
نهضت جنگل و انقلاب آنها را در نزد افکار عمومی تخریب کند. فخرایی در
این باره می نویسد: «نویسنده و شاعر فقید رشید یاسمی در کتب درسی که به
دستور وزارت فرهنگ تالیف نموده، میرزا کوچک خان را فردی یاغی که
دعوی استقلال می نموده معرفی کرده است» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۷).

خانلری در نخستین کنگره نویسندگان ایران درباره وضعیت سانسور در
دوره رضاخان می گوید: «حقیقت مطلب آن است که در دوره دیکتاتوری، فشار
پلیس و سانسور به حدی شدید بود که ذوق را در دل های نویسندگان و شاعران
خاموش می کرد. شهربانی دستور داد که اشعار غم انگیز ممنوع است و باید در
شعر خشنودی و رضایت را بیان کنند. حتی در آن زمان شاعری در وصف
جنگل شعری سروده بود و پلیس به بهانه آنکه ممکن است این همان جنگلی

باشد که میرزا کوچک خان در آن بوده است، انتشار آن شعر را اجازه نداد» (نوری: ۱۳۸۵: ۳۴).

سخت گیری ها و سیاست سانسور حکومت پهلوی موجب شد تا سرودن درباره نهضت جنگل سال ها به فراموشی سپرده شود و یا اگر شعری سروده شده منتشر نشود و به دست ما نرسد؛ اما با وقوع قیام سیاهکل در بهمن سال ۱۳۴۹ و اعدام چریک های جنگلی سیاهکل، شاخه ای از شعر چریکی در ستایش چریک های جنگل بدون آنکه به مبارزان سیاهکل محدود شود، به وجود آمد و بدین ترتیب استفاده از نام و نماد جنگل در اشعار این دوره گسترش بسیاری یافت. شمس لنگرودی در تاریخ تحلیلی شعر نو در این باره می نویسد: «شعر سیاهکل شاخه ای از شعر چریکی در ستایش چریک های جنگل بود، بی آنکه به مبارزان سیاهکل محدود شده باشد،... اشتیاق سیاسیون انقلابی به جنگ های چریکی جنگل چندان بود که نام میرزا کوچک خان که تقریباً نامی فراموش شده و به تاریخ پیوسته بود دوباره بر سر زبان ها افتاده بود، تا جایی که جعفر کوش آبادی (از پیشگامان شعر جنگل) منظومه ای در ستایش از میرزا به نام **برخیز کوچک خان** در سال ۱۳۴۸ به چاپ رسانده بود.» (شمس لنگرودی، ۱۳۸۴: ج ۴: ۱۴)

به این ترتیب در اشعار دهه های چهل و پنجاه نام و نماد جنگل در اشعار بسیاری از شاعران به ویژه شاعران انقلابی دیده می شود.

- جاودانگی منجی و بازگشت او

شرح انتظار و امید یکی از اصلی ترین و پرتکرارترین موضوعات مطرح شده در منظومه «برخیز کوچک خان» کوش آبادی است.

اینک گوراب زرمیخ / این داغگاه پای در زنجیر / با خانه های کوچک
چوبی / کز ابرهای سوگوارش / از خزه / زنگار بسته روی پیشانی / با کوچه های
تا گلو در مه فرورفته / چون آتشی در زیر خاکستر / چشم انتظار روز رستاخیز
جنگل هاست /... / در چشم های خسته اش دیدم که می آیی / این بار بی تسبیح و

سجاده/ با گونه ای افروخته از خشم/ با سینه ای لبریز از فریاد/ دیدم که برق
نعل های اسب رهوارت/ بر متن کوهستان شقایق بود. (کوش آبادی، ۱۳۵۷:
۱۹ و ۲۰)

علی میرفطروس در قطعه «روزی تو بازخواهی گشت سرفراز» بارها به
بازآمدن میرزا کوچک چون یک منجی اشاره کرده و وعده می دهد که این
روزهای تلخ خواهند گذشت و روز پیروزی چون آفتاب خواهد دمیده و چون
رود جاری خواهد شد و در واقع پیروزی فراگیر اتفاق خواهد افتاد؛
روزی تو بازخواهی گشت/ با کوله باری از عطر گیلاس های سرخ/ با
کوله باری از بوی لاله های پریشان/ که از تبار عاشق لیلاهاست/ روزی تو
بازخواهی گشت سرفراز/ روزی که آفتاب از شرق چشم های تو جاری ست.
(لنگرودی، ۱۳۸۴: ج ۴: ۱۵۵)

رحمت موسوی باز آمدن میرزا کوچک را نه در بازگشت خود او بلکه در
پیدایش مردانی چون او می بیند.
بال پرواز اگر نه پری هست/ «کوچک» و «کوچک» دیگری هست.
(اصغر نیا، ۱۳۹۰: ۱۲۴)

۳-۲-۲- بررسی چهره میرزا کوچک خان در شعر دوره انقلاب اسلامی
با وقوع انقلاب اسلامی و تحول بنیادین جامعه، نگاه شاعران نیز متحول شد
و از دیگر سو با آزادی شاعران برای بیان باورها و عقاید خود و همچنین بر
پایه تکریم انقلابیون تاریخ به عنوان یک ویژگی مهم در شعر انقلاب (کافی،
۱۳۸۱: ۱۸) به نهضت جنگل و شخصیت اول آن نگاهی کاملاً از سر تکریم و
تعظیم صورت گرفت. شعر این دوره میرزا کوچک را می ستاید، او را تنزیه
می کند. توصیفات میرزا در شعر انقلاب از این قرار است:

- بیگانه ستیز

شاهرخی، میرزا را دشمن اجنبی خوانده و می گوید:

تو دشمن اجنبی کافر بودی / از قوم دغل شکسته خاطر بودی
چون شیر به دفع خیل رو به صفتان / در معرکه زبرد خاطر بودی
(زریان، ۱۳۸۶: ۵۷)

عبدالعظیم بازیگر در منظومه‌ای که برای میرزا کوچک سروده، بارها به
اجنبی ستیزی او اشاره می‌کند.

سردار دلش ز اجنبی پر خون بود / زین غصه دو چشم زاغ او جیحون بود
(همان، ۱۳۴)

- وطن خواه

شاعران این دوره نهضت بارها وطن خواهی میرزا کوچک خان و مبارزانش
را یادآور شده و این وطن خواهی را در سروده‌های خود آورده‌اند. شهبازی از
جانبازی میرزا کوچک برای حفظ استقلال ایران می‌گوید:

آنقدر جوشید از دل / و آنقدر کوشید از جان / پاس استقلال ایران / در میان
برف و بوران / بر فراز کوه گیلوان / تا سرش از جان جدا شد / و چه‌ها شد /
صحن جنگل کربلا شد / کربلا شد. (اصغر نیا، ۱۳۹۰: ۵۶)

محمود شاهرخی از عشق رهبر نهضت جنگل به وطن می‌گوید:
ای سرو سرفراز / ای ماه آسمان فضیلت که چهره‌ات / مانده ست مثل بدر / در
هاله‌ای ز راز / در سینه تو آتش ایمان و داد و دین / ای شمع انجمن / می‌زد مدام
شعله چو کانون آفتاب / ای عاشق وطن. (همان، ۴۸)

عبدالعظیم بازیگر نشانه‌ی علاقه فراوان کوچک خان به وطن را در دوری او
از کشتن قزاق‌های ایرانی که برای جنگ با او به میدان آمده بودند دانسته و
این عشق را چنین بیان می‌کند:

یونس به وطن علاقه‌ای وافر داشت / انگیزه برای کشتن کافر داشت
از کشتن هم‌وطن چو دوری می‌کرد / از تیر تفنگشان صبوری می‌کرد
یونس به مبارزان چنین فرمان داد / از کشتن هم‌وطن شود دشمن شاد
قزاق اگر برای ما رهگیر است / سرباز حکومت است و بی‌تقصیر است

زانسوی قوای دولتی مامورند در کشتن انقلابیون مجبورند
 زین سوی کسی اجازه جنگ نداشت زانسوی کسی ز کار بد ننگ نداشت
 (همان، ۱۴۰)

- ظلم ستیز و آزادی خواه

غلامرضا رحمدل درباره ستم ستیزی میرزا کوچک می گوید:
 بود همواره علم گردن او خم نشد پیش ستم گردن او
 خنجر کفر برآمد ز قفا کرد از کینه قلم گردن او
 (زریان، ۱۳۸۶: ۳۵)

زریان ایستادگی درختان را درسی می داند که از میرزا کوچک آموخته اند.
 ای سبز سرخ / ای طلایه دار جنگل / جنگل با قیام تو قیام کرد / و درختان
 ایستادگی را از تو آموختند. (زریان، ۱۳۸۶: ۴۹)

محمود شاهرخی آزادی خواهی را هدف اصلی میرزا کوچک می نامد.
 تو بودی پیرو آیین اسلام پی اجرای حکم دین اسلام
 به غیر عدل و آرزادی مرادت نبود ای مرد روشن بین اسلام

- عدالت طلب و حق خواه

محمود شاهرخی راه میرزا کوچک را راه عدالت و حق خواهی معرفی
 می کند و او را مرد عدل دانسته و جرمش را حق پرستی معرفی می کند.
 ای مظهر دین و دانش و آگاهی رسم و ره تو عدالت و حق خواهی
 نه در عمل تو بود تزویر وریا نه در سر تو هوای شاهنشاهی
 (اصغر نیا، ۱۳۹۰: ۴۶)

تو بودی مرد عدل و خصم بیداد برآوردی چو رعد ار سینه فریاد
 به جرم حق پرستی بعد رحلت برید از تن سرت مزدور جلا
 (زریان، ۱۳۸۶: ۵۶)

-اسلام خواه

شاعران این دوره از بین بردن کفر و مبارزه با کفار و برقراری حکومت اسلامی و اجرای احکام دینی را از اهداف نهضت شمرده و بر آن تاکید دارند. در این باره بارها میرزا کوچک را با القاب دینی و تشبیه به بزرگان دین یاد کرده و او را پیرو ائمه شیعه دانسته اند.

سری از جنس عشق ناب حسین	سری از نسل انقلاب حسین
لیک آن سر به حکم ازلی	چون سر نور چشم های علی
شهر در شهر رفت در هر بام	مثل فرزند فاطمه در شام
تا بدانند سیدالشهدا	می تراود ز خون مرد خدا

(واقع طلب، ۱۳۸۱: ۱۱۳ و ۱۱۴)

غلامرضا رحمدل قاتل میرزا کوچک را «کفر» دانسته و در این سخن دشمنان او را کافر معرفی می کند.

خنجر کفر برآمد ز قفا کرد از کینه قلم گردن او
(زریان، ۱۳۸۶: ۳۵)

بازیگر علت زیبایی قیام و نهضت جنگل را داشتن رگه های عاشورایی می داند.

گر نهضت جنگلی به این زیبایی ست از برکت رگه های عاشورایی ست
(اصغر نیا، ۱۳۹۰: ۱۴۶)

- تشبیه میرزا کوچک به قهرمانان اسطوره ای

در اشعار این دوره کوچک خان به قهرمانانی چون «رستم»، «سهراب»، «بابک خرم دین» و... تشبیه شده است.

بهمن صالحی در «بلوط جنگل تاریخ» می سراید:

تو ای بلوط کهنسال جنگل تاریخ تو ای تجسم اسطوره های ایرانی
تو ای ادامه نسل خجسته منصور تو ای دوباره بومسلم خراسانی

سر از مزار به در آور و ببین که شکست
 طلسم عقده سنگین قوم گیلانی
 (همان، ۶۹)

اسحاق شهبازی با تشبیه میرزا کوچک به رستم می‌سراید:
 پرچمی از اتحاد هیات اسلام در کف تهمتن آسا حمایل کرده بر دوشش تفنگی
 (اصغر نیا، ۱۳۹۰: ۵۴)

نوری میرزا را چنان سهراب قهرمان شاهنامه و از تبار رستم دانسته است.
 تو شیرافکن توانمندی چنان سهراب شیراومند تو مردی از تبار رستم ستانی ای کوچک
 (همان، ۱۲۷)

جعفر کسمایی، میرزا کوچک را به بابک خرم‌دین و افشین از مبارزان
 تاریخی ایرانی مانند کرده است.

ای جنگلی / ای آنکه یاد سبز تو همچون ستاره‌ای / در آسمان خاطره‌ها /
 ماندگار شد / «بابک» به بوی خرمی‌ات زنده می‌شود / هر چند / «افشین» به جمع
 کوچک ما بی‌شمار شد. (همان، ۹۱)

- معصوم و مقدس

شاعران دوران انقلاب اسلامی در ستایش میرزا کوچک او را چون انبیای
 الهی مردی مقدس که طعم خدا دارد، دانسته و چون چشمه‌ای زلال از عیب و
 خطا پاک خوانده و او را نشانه‌ای بزرگ از توحید نامیده‌اند. مجید زمانی اصل
 خون کوچک خان را دارای مزه الهی بیان می‌کند.

فقط برف‌های گیلوان می‌داند که خون تو طعم خدا می‌داد
 (زریان، ۱۳۸۶: ۵۳)

سلمان هراتی میرزا را «مرد مقدس» می‌نامد.

درختان به غرور بر می‌خیزند / سرود می‌خوانند / جنگل هم‌زاد مرد
 مقدسی ست / که دل داده آفتاب بود / و برای کشتن شب / شمشیر شب شکن
 برآورد. (هراتی: ۱۳۸۸: ۳۴)

در این دوره که میرزا مرد مقدسی با طعم خداست، خورشید بر رد پای او سجده می‌کند. علی‌رضا پنجه‌ای در قطعه «در راستای سرخ شقایق» در ستایش او می‌سراید:

آی طلیعه نجات جنگل / از سرخنای حنجره‌ات / گل واژه‌های خون و شرف
می‌شکفتد / و آفتاب صمیمانه / از خون تو وضو می‌گیرد / و فروتنانه / رد پای تو
را سجده می‌کند. (زریان، ۱۳۸۶: ۱۹)

- جاودانگی، حضور و بازگشت منجی

در شعر نهضت جنگل در دوره انقلاب اسلامی هم همانند دوره پهلوی این انتظار بازگشت منجی وجود دارد؛ اما در این دوره بسیار چشمگیرتر است. از دید شاعران این دوره میرزا کوچک نمرده و حاضر است و یک روز برای انتقام گرفتن از دشمنان و برای یاری مردم و حتی انقلاب اسلامی بازخواهد گشت. سیدعلی موسوی گرمارودی در این باره می‌سراید:

با چار فصل جنگل جاری ست / در زمرد بهار / در لعل آتشرنگ تابستان / در
زرینه پاییز / و در هیمنه زمستان / در چار فصل جنگل جاری ست / میرزا
کوچک خان. (اصغرینیا، ۱۳۹۰: ۹ و ۱۰)

سید حسن حسینی در قطعه «آتش‌فشان سرد» جاودانگی میرزا کوچک و نهضت جنگل را بارها بیان کرده است و این جاودانگی و تداوم نهضت جنگل را در قامت سپاهیان انقلاب اسلامی می‌بیند.

خنیاگر خزر / فریاد می‌زند: / جنگل نمرده است

و ادامه می‌دهد:

میرزا نمرده است / میرزا حریق جنگل در خون تپیده را / میرزا طلسم فجر و
طلوع سپیده را / میرزا تفنگ را / به شهبان شب شکن / این قاصدان صبح / این
وارثان مصحف و میزان سپرده است / (اصغرینیا، ۱۳۹۰: ۲۸ و ۲۹)

سلمان هراتی جاودانگی قهرمان جنگل را چنین بیان می‌کند:

آی میرزا / جنگل هماره تو را به ذکر می‌خواند / جنگل، سبزینه بگری ست /

که بی هیچ واسطه / در هر بهار تو را می زاید. (هراتی، ۱۳۸۸: ۳۳)
 حمیدرضا شکارسری در قطعه «از یاد جنگل» می گوید:
 این باران هرچه می کند / نمی تواند تو را از یاد جنگل پاک کند.
 (شکارسری، ۱۳۸۴: ۷۰)

۳- نتیجه گیری

پس از بررسی چهره معرفی شده از میرزا کوچک خان در طول ۱۰۴ سال شعر فارسی در دوره های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی مشخص گردید که شاعران و مردم ایران او را مردی وطن خواه، آزادی خواه، شجاع، بیگانه ستیز، متدین به اسلام، عدالت طلب، بزرگ، مقدس و قهرمانی اسطوره ای و جاویدان به شمار می آورند. در طول این ۱۰۴ سال تنها دو شاعر در دو سروده از او به بدی یاد کرده اند که در مقابل اشعار فراوانی که در ستایش او سروده شده، بسیار ناچیز است؛ ضمن این که نگاه دوگانه به میرزا فقط در دو دوره قاجار و پهلوی دیده می شود و این به معنی یگانگی دیدگاه در شاعران عصر انقلاب اسلامی است و این که تضارب آرای سیاسی در دوره های قبل از انقلاب بیشتر بوده است؛ بعلاوه، تنزیهی که در دوره سوم از میرزا و نهضت او صورت گرفت حاصل گذر زمان و روشن شدن حقایق تاریخی بود؛ زیرا معمولاً قضایای سیاسی با خود حب و بغض هایی دارند که پس از تبدیل شدن ماجراها به تاریخ، دیگر این حواشی سیاسی و سوگیری های فکری و خطی از بین می رود.

در این ۱۰۴ سال حتی یک بیت یا یک مصراع یافت نشد که میرزا کوچک و نهضت جنگل را دارای اهداف تجزیه طلبانه معرفی کند؛ بنابراین، حاصل این جستار به ما می نماید که شخصیت نخست نهضت جنگل یعنی میرزا کوچک خان، کاملاً محبوب و البته مذهبی بوده است؛ جز آن که هم از نظر میزان شعر و هم از نظر نگاه کاملاً ارزشی به میرزا، دوره سوم یعنی عهد انقلاب اسلامی با دوره های پیشین بسیار متفاوت است و شعر جنگل در دوره

پهلوی حجم کمی دارد یا لااقل کمتر ارائه شده است. گر چه نگاه به میرزا با دوره انقلاب چندان تفاوتی نکرده است.

فهرست منابع

- ۱- آرزین پور، یحیی. (۱۳۸۷). **از صبا تا نیما**. تهران: زوار.
- ۲- اصغر نیا، محمد حسن. (۱۳۹۰). **سرود سبز رهایی: سوگ سروده های شاعران معاصر درباره میرزا کوچک خان**. تهران: هزاره ققنوس.
- ۳- بصیری، محمد صادق. (۱۳۷۸). «در طرح و توضیح چند سوال درباره مبانی ادبیات پایداری». نامه پایداری (مجموعه مقالات اولین کنگره ادبیات پایداری). دانشگاه کرمان.
- ۴- بهار، محمد تقی. (۱۳۶۸). **دیوان اشعار بهار**. تهران: انتشارات توس.
- ۵- بی نام. (۱۳۶۳). **سرود سبز سپیداران**. رشت: اداره کل ارشاد اسلامی گیلان.
- ۶- بی نام. (۱۳۶۴). **خورشید بر بام شرف**. دفتر شعری در سوگ و ستایش میرزا کوچک خان جنگلی. رشت: اداره کل ارشاد اسلامی گیلان.
- ۷- ترابی، ضیاء الدین و صابر امامی. (۱۳۸۳). «ادبیات مقاومت در نگاهی به سرخ از پرنده و پرواز». فرهنگ و هنر شعر. ش ۳۹. ص ۲۵-۳۰.
- ۸- جنگلی، میرزا اسماعیل. (۱۳۵۷). **قیام جنگل**. یادداشت های میرزا اسماعیل جنگلی خواهر زاده میرزا کوچک خان با مقدمه اسماعیل رائین. چاپ دوم. تهران: انتشارات جاویدان.
- ۹- حسینی، اشرف الدین. (بی تا). **کتاب باغ بهشت**. کلیات نسیم شمال. تهران: مطبوعات حسینی.
- ۱۰- حسینی، سید حسن. (۱۳۸۵). **هم صدا با حلق اسماعیل**. چاپ دوم. تهران: سوره.
- ۱۱- خطیبی، مهدی. (۱۳۸۷). **چهره های شعر سلاح**. تهران: آفرینش.
- ۱۲- دهقان، اسماعیل. (۱۳۳۰). **دیوان اسماعیل دهقان**. رشت: انتشارات زربافی.
- ۱۳- زریان، رحیم. (۱۳۹۲). **آبی تر از آسمان**. تهران: انتشارات هنر رسانه اردی بهشت.
- ۱۴- سنگری، محمد رضا. (۱۳۸۹). **ادبیات دفاع مقدس**. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس.
- ۱۵- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). **با چراغ و آینه**. ریشه های تحول شعر معاصر ایران. تهران: انتشارات سخن.
- ۱۶- شکار سوری، حمیدرضا. (۱۳۸۴). **چراغانی بی دلیل**. تهران: هزاره ققنوس.
- ۱۷- شکر، غالی. (۱۳۶۶). **ادب المقاومة**. ترجمه محمد حسین روحانی. تهران: نشر نو.
- ۱۸- شمس لنگرودی، محمد. (۱۳۸۴). **تاریخ تحلیلی شعر نو**. تهران: نشر مرکز.

- ۱۹- شیری، علی اصغر. (۱۳۹۲). **به زبان مادری**. تهران: شهرستان ادب.
- ۲۰- صالحی، بهمن. (۱۳۸۲). **سردار قبیله شقایق: یادواره میرزا کوچک خان جنگلی**. تهران: بنیاد اندیشه اسلامی.
- ۲۱- عرفان پور، میلاد. (۱۳۹۶). **تماشایی**. تهران: شهرستان ادب.
- ۲۲- علی پور، مصطفی. (۱۳۷۲). **از گلوی کوچک رود**. تهران: سوره مهر.
- ۲۳- عنایت، (بی تا). **قهرمان جنگل**. بی جا: انتشارات عارف.
- ۲۴- عیسی نیا، رضا. (۱۳۸۵). **امام و ادبیات پایداری**. نشریه پژوهش نامه متین ش ۳۰، ص ۱۲۱-۱۴۴.
- ۲۵- فخرایی، ابراهیم. (۱۳۵۷). **سردار جنگل**. چاپ نهم. تهران: انتشارات جاویدان.
- ۲۶- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۱). **دستی بر آتش**. شیراز: نوید.
- ۲۷- کوش آبادی، جعفر. (۱۳۵۷). **کوچک خان**. تهران: نیل.
- ۲۸- گوهرین، کاوه. (۱۳۹۱). **مجموعه اشعار خسرو گلرخی**. تهران: انتشارات نگاه.
- ۲۹- مرادی، محمد. (۱۳۹۳). **ترانه‌های مسلسل**. مرودشت: بوی باران: موسسه فرهنگی هنری فانوس نویسان.
- ۳۰- مرادی، محمد. (۱۳۹۵). **دو کوچه تا نیما**. درآمدی بر جریان‌شناسی شعر عصر مشروطه. شیراز: رخسید.
- ۳۱- موسوی، صفا. (۱۳۵۸). **تاریخ مکمل جنگل**. رشت: حقیقت.
- ۳۲- میرزا نژاد موحد، هادی. (۱۳۹۶). **روزنامه جنگل ۱۳۳۵**. رشت: انتشارات فرهنگ ایلیا.
- ۳۳- نوری، نورالدین. (۱۳۸۵). **نخستین کنگره نویسندگان ایران**. تهران: اسطوره.
- ۳۴- واقع طلب، جلیل. (۱۳۸۱). **دود آه فرشته‌های خدا**. رشت: انتشارات حق شناس.
- ۳۵- هراتی، سلمان. (۱۳۸۸). **از آسمان سبز**. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.

